

ВІСНИК

ISSN 0303-471X

**Микола Гоголь: таємниці національної
душі**

Про викладання зарубіжної літератури на
засадах: «національна література —
епоха»

Культура російської мови в Україні

Нова рубрика: «Сторінками методичних
видань»

Державна мова у школах національних
спільнот: програма курсу і матеріали до
уроків

Тематичне планування уроків зарубіжної
літератури: 5 та 9 класи

Український
міжшкільний
науково-
педагогічний
журнал.

1995 4

Наша національна гордість

Микола Гоголь як український письменник*

Справжній талант ніколи не вкладається в якісь рамки — соціальні, національні, релігійні, політичні. Він всеосяжний. Бо торкається найрізноманітніших сторін людського буття.

Такий і Гоголь. Ми звикли до твердження про те, що він великий російський письменник. І це дійсно так. Всі ми вийшли з гоголівської «Шинелі», — говорив Ф. М. Достоєвський, визначаючи цим роль і місце Гоголя в російській культурі.

Та разом з тим Гоголь — невід'ємна складова українського письменства. Таким його сприймали і сприймають українські культурні величини. Бо талант Гоголя, виплеканий на українській землі, в середовищі української народної стихії, втілює в собі самотутній дух і характер народу цієї землі, виразив його національну самосвідомість.

Микола Васильович Гоголь, наш славетний земляк, явище двох національних культур — російської й української. В статті, що нижче публікується, йдеться про нього як про українського письменника.

І. С. О. Єфремов: «...в огляді українського письменства не годиться обминати й тих спроб літературної продукції, що мовою своєю не були ще цілком українськими... сам-один Гоголь скільки зробив...»

Заборонені й забуті перші праці з української словесності, міркування, положення й доводи П. Петраченка, І. Прижова, О. Пипіна, М. Петрова про місце Т. Г. Шевченка і М. В. Гоголя в українській літературі були добре відомі академіку С. О. Єфремову. На праці й авторитет цих сумлінних учених він не раз посилався, а книги двох останніх називав ще й у бібліографічному покажчику до окремих розділів кожного з чотирьох видань своєї цілком оригінальної праці «Історії українського письменства», спочатку одностомної (1911—1912), а далі — двотомної, фундаментальної (1919—1924).

Уже в першому виданні «Історії українського письменства», здійсненому видавництвом «Український учитель» приватним чином «за допомогою Миколи Дмитрієва» у 1911 році (Тип. Т-ва під фірмою «Електро-Типографія Н. Я. Стойковой. СПб. Знаменская, 27»), Сергій Єфремов визначає свою позицію як наукову концепцію історика української літератури: «...історія письменства єсть історія ідей, а не книг, і через те з творів письменства до неї можуть виходити тільки ті, що становлять неминучий стан в ідейному процесі літературного розвитку, що позначені печаттю творчості і таланту...»

Любов до рідного краю і народу, бажання добути їм людські умови існування, дати цьому бажанню вираз у письменстві й ним послужити рідному народові на користь — ось що керувало українськими творцями слова в їхній діяльності... Одкидаючи вузький естетичний принцип і широкий з погляду бібліографічно-статистичний, натомість провідною думкою... кладу принцип громадського служіння письменства народові...» (Сергій Єфремов. Історія українського письменства. — СПб. (1911). — С. 8—24).

Українська літературно-педагогічна громадськість щиро привітала працю С. О. Єфремова й приєдналась до його концепції. Київський «Літературно-науковий вісник» опублікував розгорнуту схвалюву рецен-

зію В. Дорошенка «Нова історія української літератури» Сергія Єфремова», в якій український критик відзначав узгодженість концепції С. Єфремова з «Історією України-Руси» проф. М. Грушевського. «Любов до свого краю і своєї народності, яку ми помічаємо у наших письменників, — писав В. Дорошенко, — не повинна нас засліплювати... Не перешкоджала вона їм уживати для її вислову й панської, російської мови. Деякі письменники українці таки й нічого не написали по-українськи, а тим часом зробили для української національної ідеї більш, як інші своїми українськими творами (Полютика, Гоголь). Знов же, як знаємо, російська мова не перешкоджала нашим укр(аїнським) патріотам висловлювати народоловбні думки одвертше, ніж то робили їх сучасники в українських творах... Справа не така проста, як бачимо» (В. Дорошенко. Нова історія української літератури. — «Літературно-науковий вісник». Київ, 1911, т. VI, кн. XII, с. 497). (Розрядки наша. — О. М.)

Академік С. Єфремов розглядав рідну словесність як вираз духовної істоти українського народу, як символ його опричності національної, знаряддя самосвідомості, пам'ятку од минулого й надію на майбутнє.

З першого ж випуску своєї «Історії українського письменства» (його текст позначено датами рукопису: 8.IX—15.XI. 1910, Київ) С. Єфремов відводив окреме місце Гоголю у розділі VI — «Письменство 20—40 років». Стисло оглядаючи надбання українського письменства «на дорозі до художнього реалізму Гоголя», зокрема ті, які вносили «пронісники неминучого національного відродження в так званій українській школі польського письменства... разом з місцевою національною основою», Єфремов розкриває «досить цікаву, хоч і поплутану вельми, картину літературного руху 20—30-х років на Україні, з романтичним в основі своїй напрямком». Зважаючи на те, що романтизм живився тут місцевими соками й допомагав українському національному рухові, Єфремов застерігає, що «в огляді українського письменства знов же не годиться обминати тих спроб літературної продукції, що мовою своєю не були ще цілком українськими», але «писали на українські сюжети». Адже вони з різних боків «впливали на чисто українське письменство» і своєю силою рухали його «на єдино важливий і правдивий шлях — більшої й глибшої уваги до рідного народу». Вони спонукали «глибше й дужче реагувати на події і вимоги життя та краще й повніше виявляти обличчя свого народу, позиваючись на його насущні інтереси». Разом з тим вони сприяли зростанню

* Стаття становить фрагменти з рукопису книги О. Р. Мазуркевича «Наша національна гідність», підготовленого до друку.

національної свідомості й дальшому розвитку українського письменства. Силоміць, самодержавно-колонізаторською політикою паризму «денационалізоване освічене громадянство українське тільки в такій чужій одежі могло приймати спочатку саму ідею національного українського відродження, і з цього погляду сам Гоголь скільки зробив своїми російськими оповіданнями на українські сюжети. Що ж діяти: ліків часто доводиться заживати не в чистій формі, а в легших для організму препаратах...»

Так писав Єфремов, починаючи з 1910 року. Повторивши це і в четвертому розширеному двотомному виданні 1924 р., він додає посилення на спогади Вол. Антоновича про те, що повісті з українського життя Михайла Чайковського, перечитані в дитинстві, «засіли мені глибоко в душу і ніколи не стерлись, положили першу підвалину українофільства» (Літературно-науковий збірник. — 1908. — VIII. — С. 204). Скориставшись з нового джерела, він підтверджує свої міркування: «Це той самий, тільки з другого боку, вплив, який мали на розбуркання національної думки й російські на українські сюжети оповідання Гоголя» (Сергій Єфремов. Історія українського письменства. — Вид. 4. Т. 1. — Київ-Лейпциг. — 1924. — С. 389).

Пославшись у цьому плані на українські мелодії українця Миколи Маркенича, який і безпосередньо знав Україну та народну українську поезію, Єфремов далі наголошує: «Але на й більш до спопуляризування України й українських тем у російському письменстві спричинились безперечно Микола Гоголь». В усій подальшій характеристиці творчості Гоголя Єфремов досліднює зв'язку її з українською літературою. Як геніальний сатирик, творець натурального напрямку, художнього реалізму, Гоголь припиняє на російському ґрунті ті припиниши, що здала, ще до Котляревського, пробивався в українському письменстві і з «Енеїди» утвердився остаточно. Тут, стверджує Єфремов, виникли не тільки індивідуальна вдача Гоголя, а й безпосередній вплив українського письменства на нього. «Вже навіть епіграфи в українських оповіданнях Гоголя з творів Котляревського та Гулака-Артемонського підтверджують це. Відома любов Гоголя до української пісні». Крім усього й двотомну «Історію українського письменства» Єфремова проєктує «великий ситуаційний український пісні Гоголь». На віддалі від батьківщини «Гоголь марить про Україну», рветься душею до «древнього прекрасного Києва», де «дешляк дела старини нашей», до історії рідного краю. Єфремов переконливо показує, «як сам Гоголь ставився до українства». Зіставляючи «українців по матері» — Гоголя й Залеського, Єфремов пише: «Українець російської й української польської культури створює між собою струни мали тільки в українстві і в розмові не знаходять більш інтимної мови, як українська. В одному своєму українською мовою писанім листі до Залеського Гоголь навіть цілком ординарною замісто зумів надати якоїсь огригливої теплоти внутрішнього чуття, тієї інтимної сердечності, що випливає, очевидно, з якоїсь глибшої потреби як м о в а д у ш и в».

Гадуючи, ніби «трохи згодом нещасна жертва внутрішнього роздвоювання між своїми двома душами вже негативно ставився до українського письменства й одвертається од Шевченка» (чого, як далі побачимо, насправді не було. — О. М.), Єфремов навіть при цих та інших, тоді ще не з'ясованих, прогалинах обстоював історичну істину: «Все ж треба сказати, що своїми оповіданнями з українського життя й особливо «Тарасом Бульбою» Гоголь не тільки сприяв повороту деякого з русифікованих українців до рідного народу, але й у російське письменство дуже пустив течію українську і витворив ту «моду на малоросійське», що прийшла на перемін «модному осмеянню малороссов». І характерно, що серед реального вже напрямку в творах про Україну часто озвучаються якісь романтичні риси: не тільки незнання реальних обставин українського життя було цьому причиною, а й та глибока психічна потреба інтимної мови, що невідомо дає себе почувати навіть найбільш одірваним од рідного коріння людям».

Життя і творчість Гоголя академік закономірно

пов'язує з національним відродженням українського народу.

Далі Єфремов розгортає своє, відповідне історичним умовам того часу і доступне науковому рівневі джерел та мислення, судження: «За те ж у українці польської школи, і українці типу Гоголя по дві носили душі в грудях і хитаючись між тими двома душами, як Залеський та Гоголь, часто не знали, котрої слухатись, і ніяк не могли напевне вибрати, на яку їм ступити щодо України, її народу та його національного життя. Як українці, вони гинули через оте внутрішнє розполовинення, через оту фатальну дводушність; та часто гинули й просто як люди, не вправившись з натурою, що такі свого домагалась».

Свої позиції і висновки з власних досліджень історії українського письменства С. О. Єфремов у з'ясуванні проблематики стосовно Гоголя не тільки підкріплював опорою на розглянуті тут праці перших чи й першорядних російських учених, причетних до історії української літератури, а й перекукувався з попередніми чи тодішніми українськими словесниками. Він особливо спирається на праці І. Франка, М. Драгоманова, М. Грушевського, О. Огоновського, О. Потебні, М. Дашкевича, Б. Лепкого, Ф. Колесси, В. Перетца, П. Житецького, І. Огієнка, А. Крымського, М. Сумцова, О. Єфименко, М. Возняка, О. Дорошкевича, Л. Білецького, Д. Багалія, Ф. Корша, Д. Дорошенка, В. Данилова, В. Гнатюка, М. Мочульського...

Ще до видення Гоголя у свою «Історію українського письменства» С. Єфремов опублікував у 1908—1909 рр. роздуми про його причетність до української літератури. Серед ряду статей з нагоди 100-річчя від дня народження М. В. Гоголя та виходу нових видань його творів з'явилися у Києві оригінальні єфремовські трактування: «Великий юморист і малі недоліки. Гоголь і націоналісти» (Рада. — 1908. — № 205), «Жертва дводушності» (Рада. — 1909. — № 65, 66), окремим виданням — «Між двома душами» (К., 1909).

З його погляду (вже в цих публікаціях) Гоголь, безперечно, — «українець, що з пієтизмом та любов'ю ставився до рідного краю... геніальний українці». Найбільше приваблює історика рідної словесності те, що «Гоголь своїми творами з українського життя навертає на українську свідомість», і що хоч у письменника «було дві душі — українська і російська, перша з них — молода, свіжа, овина чарівними споминами й поетичними мріями про людей, милій серцеві рідний край... знаходила яскраві фарби і м'який юмор для українського життя... душа м'якого, любячого серця». Слідом за Кулішем, але незалежно, за своєю переконанням, Єфремов відзначає, що «Гоголь все дужче втягується в українські інтереси, захоплюється не тільки процесом самої творчості, а й тим, що давало поживу її. Пісні та інші твори української народної словесності все більше притягують до себе його увагу; на цьому полі він сходиться з такими спеціалістами цієї справи, як Максимович, і обережний практик на який час повертається на паляк ентузіаста «нашої единственной бедной Украины». Гоголь захождується збирати українські пісні... найбільш на підставі пісень він береться «дернуть» велику історію України...»

При цьому вважається і на родинні «українські традиції» і на те, що «Гоголь прикував увагу громадянства до свого рідного краю, і в цьому велика заслуга перед ним... твори Гоголя зробили для деякого з українців стимулом до того, щоб глибше вдиявлятися в ту фантастичну, блискучу Апельсінню (уявлявану Україну. — О. М.) й розшукати її реальні риси, зазначити її дійсне становище».

Визнання Т. Г. Шевченком спільності мети й характеру творчості з великим його другом М. В. Гоголем у трактуванні Єфремова з'ясувалось чітко і послідовно: «Шевченкова поєвста (йдеться про вірш «М. В. Гоголю. За думою дума роєм вилітає...» — О. М.) — то, може, перше признание українцем тієї заслуги, якою відзначився Гоголь у справі національного відродження рідного краю. І призначення тим важливіше, що воно вийшло від Шевченка і в такій категоричній формі, яка не допускає іншого витолковування. А якщо й знаходились ті, хто в Шевченковому

зверненні до Гоголя — «Ти смієшся, а я плачу» — висмикували нібито протиставлення, — їм Єфремов наодріз заперечував поетовим же — «А ми будем сміятись та плакати», пояснюючи: «...тобто не одним способом, але однаково ми роботу робимо, не одним шляхом, але до одної мети йдемо — будимо людські душі і сприяємо національному відродженню рідного краю».

Визнаючи історичну вірогідність факту, точніше — становища, утвердженого історією російської і світової літератури, Єфремов вносив істотне уточнення і своє доповнення: «Реформатор російського письменства, що розпочав у йому, як влучно сказав Чернишевський, славетний «гоголевський період», Гоголь, безперечно, мав великий вплив і на українське письменство... своїм талановитим словом він на вернув і, як знаємо, до цього часу на вертає багатьох українців до свого народу, що зробилося був напочатку нашого національного відродження учителем, «самопознання»... На світанку національного життя... нам досить того, що Гоголь... став одним із перших моторів нашого національного руху, щоб скласти перед нами нашу велику пошану від вдячних нащадків».

Перекоаний у стражданні Гоголя «між двома душами», Єфремов застерігав: «...друга, що холодним бичем сатири була по «расейской гнусной действительности», набирала вигляду «холодного, практичного міркування та резонерства». З глибокого і пильного, щільно об'єктивного аналізу життєвого шляху і творчої діяльності письменника вчений робив один можливий на той час висновок: «Ворогом українству Гоголь, певна річ, не був, та й не міг бути, бо на це не попустила б його «хохлацкая душа». Але все лихо його і весь трагізм його особисті і громадської драми залежали від того, що та душа була «хохлацкою», а не українською». Зважаючи на суспільно-історичні умови того часу, вчений рішуче стверджував: «Великий російський письменник був далеко тісніше зв'язаний з рідною стихією, ніж сам думав; образи дитячих літ так міцно пристали до його вразливої душі, що й опісля з них та з народних українських пісень і переказів він черпав повними пригорщами кращі свої створіння, кращі образи і мову».

Що ж до мови Гоголя, на підставі власних спостережень і спираючись на спеціальне дослідження професора Мандельштама, Єфремов узагальнював: «...там, де Гоголеві треба було ширий свій настрій вилити, там він пив з рідного джерела, користуючись з українською мовою і тільки переказуючи, а то й цього іноди не роблячи, свою думку російськими словами. Думав він по-українському і тільки перекладав, пишучи, на російську мову. Справедливі через те були нападки пуристів російської мови на Гоголя за те, що у його «язык слишком отзывает малороссиянизмом», — тільки що ці панове не розуміли, яку вагу український елемент мав у всій творчості великого письменника, не бачили, що тут саме й грає життя, в цій природній йому стихії, що тут його сила — в єднанні, хоч думками, з рідною землею».

Звідси академік уже тоді мав усі підстави для свого рішучого, хоча й полемічного, підсумку: «Тепер, думаю, ясно — чим був для нас Гоголь і як повинно ставитись до його сучасне українство. Ясно так само й те, чи мають право централізатори й обрусителі у зрп у вати собі ймення Гоголя і ним виправдувати свої злочинні операції над тим народом, що дав не тільки самого Гоголя, але й краще з того, що було в Гоголі».

Є доконечна потреба ширше розглянути надзвичайно цінний літературний документ — характеристику Гоголя, яку дереконливо висловив і науково обгрунтував академік С. О. Єфремов ще 1927 року у своїх коментарях до

«Повного зібрання творів Тараса Шевченка», забороненого й вилученого 60 років тому. В уже згадуваних «Коментарях до Шевченкового Журналу він писав:

«Гоголь Микола Васильович, знаменитий сучасник і земляк Шевченків, належав до найлюбіших нашому поетові письменників. Не випадково згадав його Шевченко... як автора «сатири умної, благородної», — і такої, що на його думку якраз і потрібна була громадянству, особливо на перших ступнях його внутрішнього розвитку. Не випадково... згадав свого геніального земляка Шевченко й по інших місцях у своїх творах, завжди в таких комбінаціях, що показують, як високо ставив він Гоголя, якого йому значення надавав саме з громадського погляду й якогось вийшовши в своїй оцінці власне з тим, що цитали Гоголеві пізніші покоління. Тема «Шевченко — Гоголь» одна з найцікавіших може в біографії й літературному крузі нашого поета».

Докладно розглянувши українське родинне й літературне оточення майбутнього письменника, зокрема «літературні сироби українською мовою», побутові п'єси батька, вплив «Енеїди» Котляревського, творів Гулака-Артемовського і всього, що «не порвало було зв'язків з рідним краєм», Єфремов підзначав, що «саме життя тогочасне ще цілком старосвітське і на селі на Полтавщині, де продавив свої дитячі роки Гоголь, і в такому малому місті, як Ізюм, де Гоголь pobирав науку... звичайно, могло ті впливи тільки зміцнити. Але разом починаються і впливи тодішнього російського письменства... вже з такою першорядною зорею в зеніті, як Пушкін... подається до Петербургу, що притягав тоді багатьох українців своїми можливостями вийти в луд н... бував у гуртках земляків українців і це загріло було знов його інтерес до українського життя... Знайомість його з гуртком Жуковського та Пушкіна остаточно визначає йому літературну долю... між найкращими письменниками того часу в Росії, змінили його літературні зв'язки... створили письменницьку славу Гоголя як першорядного письменника та надії російського письменства. Треба зазначити, що до цих самих років належить і найбільше захоплення у Гоголя Україною... мріє зайняти кафедру історії в новозаснованому Київському університеті... Заохочується збирати українські пісні — цю «живую, гоюряющую о прошедшем летопись...», пориває його думка написати велику історію України... Але розвиваючись об граніт суворого життя, пропачі мрії ці... доводили його до загального зневіря... внутрішнє розполовинення й невдоволення в письменстві зростають паралельно з його словами; він тікає од російської дійсності...»

Визнаючи, що «твори Гоголя... мали величезну вагу в історії російського письменства», С. Єфремов при тім зауважував: «Навіть у своїх перших, ще романтичних овіяних творах, дає він дещо з того реалізму, що вже твердо закорінився в українському письменстві, цим він проложив дорогу тій «натуральній школі», що після нього запанувала була надовго в російському письменстві. Багато дав Гоголь і українському письменству, хоча й не писав українською мовою» (розр. наша. — О. М.). При цьому Єфремов зважав також на вірогідні спостереження вчених над авторською мовою за оригіналами рукописної спадщини творів Гоголя. У згадуваних коментарях він повідомляє, що «новітні матеріали» (на час 1927 р. — О. М.) доводять, опріч того, що в «первісному тексті» рукописи Гоголя «були мовою далеко ближчі до України, ніж тоді, коли перейшли вже через руки російських редакторів та видавців». Документально переконують у цьому виданні на початку XX століття збірники Академії наук «Памяти В. А. Жуковського і Н. В. Гоголя» (випуски 2, 3. — СПб. — 1908, 1909).

2. М. П. Драгоманов: «Палкою любов'ю до поетичних українських пісень і високою пошаною до їх історичної ваги пройнята стаття Гоголя...»

Українське коріння творчої діяльності Миколи

Гоголя глибоко й повно розкрив у свій час М. П. Драгоманов. У «Промові про М. А. Максимовича, виголошеної на загальних зборах членів Південно-Західного географічного товариства в Києві 18 листопада 1873 року, Драгоманов, відзначивши, що Максимович «був в ше тіснішому зв'язку, як із Пушкіним», з найближчим своїм земляком по Україні Гоголем, особливу увагу приділив саме цій «знаменитості, котра грала таку велику роль для народної й суспільної самосвідомості Росії». Приналежність Гоголя до української словесності Драгоманов мотивував документально, історично й логічно. Він, зокрема, доводив:

«Від Гоголя ми маємо чимало надрукованих листів, по котрим можна судити про його внутрішній настрій... (це) може послужити для вияснення його значення, як мали для літературного й суспільного розвитку у Росії українські народні пісні й перекази, котрими одні з перших стали займатися Максимович і Гоголь... Звісно, що результатом розбудженого етнографічного інтересу у Гоголя були повісті, котрі він став друкувати в журналах, а потім і перша частина «Вечер на хуторі близ Диканьки» (1830 р.). Тепер, коли українські народні казки почасти видані членом нашого Відділу д. Рудченком (I — Вип. 1869—1870 р.), можна ясно бачити, як щедро Гоголь черпав із народних переказів та оповідань. «Вечірніці на хуторі» зробили величезне враження. По словам д. Пліпін, то була перша проба змалювання живого народного життя... «Вечірніці на хуторі» зробили враження найперше на провідаря тодішньої літератури — Пушкіна (Драгоманов наводить текст відомого листа Пушкіна, якого захопивла Гоголева «настоящая веселость, искренности, непринужденная, без жеманства, без чопорности... поэзия», і який зустрілася за Гоголя, «если журналисты по своему обыкновению, нападут на неприличные его выражения, на дурной тон и проч.» — О. М.). З часу «Вечірниць» починається близьке приятельство між двома геніальними російськими поетами — приятельство таке палке для Гоголя (по його власному признанню), але не марне і для Пушкіна. Про відворотний вплив Гоголя на Пушкіна і навіть на дуже старого і консервативного Жуковського можна судити... з листа Гоголя до Данилевського з 2 листопада 1831 р... (Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність і письменство: — Том I. — Львів; Вид. Наукового товариства імені Шевченка. — 1899).

За переконанням Драгоманова, Гоголя і Максимовича поридило між собою не перебування в Петербурзі чи Москві, а любов і відданість народові «рідної країни». Варто глибоке вчитатися в його роздуми з «Розвідок про українську народну словесність і письменство»: «Два Полтавці, один у Москві на кафедрі ботаніки, другий у Петербурзі в різних службах, що мали сильних знайомих, гаряче відданих одній справі — етнографії рідної країни. — Максимович і Гоголь, мусли увійти в зносини і швидко листи їх стають інтимні. До того ж оба вони стали рватися у Київ, де оба надіялися дістати кафедри в новім університеті... Приготовляючися до кафедри з історії російської словесності і мови, котру й заняв він у Києві, М. А. Максимович ладить до видання свій збірник українських пісень 1834 р. Гоголь тоді працював коло історії України, а в збірнику Максимовича брав таку участь, як би то було його видання...»

«...Палкою любов'ю до поетичних красот українських пісень і високою пошаною до їх історичної ваги... продовжує Драгоманов, — проінята стаття Гоголя з приводу збірника Максимовича, Срезневського і Вацлава з Олеська в «Журнале Міністерства народного просвіщення» за 1834 р. ...він написав тоді «Тараса Бульбу»... Але тоді ж, коли Гоголь так вознесяє за українськими піснями та історією, він написав «Женитьбу», «Ревізора» і т. п. — речі, з котрих починається нова епоха російської самосвідомості. Ми ніколи не зрозумієм причини появи таких речей, а значить не зрозуміємо вірно і всієї дальшої діяльності Гоголя, коли не звернемо уваги на відчуження «Ревізора» й т. п. з тим запалом, якому віддавався Гоголь, займаючися піснями й історією України — та не оцінимо того контрасту, який показують симпатичні й величні образи в тих піснях і в тій історії, як вона

показувалася Гоголеві, з тими «мелочами і пошлостям», опутавшими нашу жизнь», які бачив Гоголь коло себе в дійсності. А коли так — то ось яку службу зробив українській народній пісні нашій батьківщині! І не мала частина участі в тій службі й М. А. Максимовича!»

Отже, свої «розвідки» історик широко оповідав як глибокі переконання в українському корінні творчості Миколи Гоголя.

Пряме відношення Гоголя до української літератури відзначав Драгоманов (під псевдонімом Українець) і в своїх літературознавчо-порівняльних розвідках. «По часу, — простежував він, — коли появились малоросійські повісті Гоголя і «Тарас Бульба», ми і аємо по в не право вчитатися, що Гоголь провадив і поетичні проби Метлинського, Костомарова і самого Шевченка і коли не визнає, що йшов паралельно з етнографічними роботами Максимовича, Бодянского, Срезневського і т. д., і був одним з батьків новішого українського народолобія, тим більше, що про Україну так багато і голосно говорив чоловік, ставший зразу рядом з Пушкіним авторитетом у очах «російської громади» (Література російська, великоруська, українська і галицька. — Львів, 1873).

В опублікованому 1875 року в «Вестнике Европы» етнографічному дослідженні «По новым материалам для Юго-Западного края», Драгоманов визначає місце М. В. Гоголя в українській літературі: «Рядом с ... чисто-украинской литературой и общерусская (в разумині державной території. — О. М.) литература дала ряд произведений, как... «Вечера» и «Тарас Бульба» Гоголя, которые с таким же правом могли называться украинскими... «Энеида» Котляревского и «Песни» Максимовича попадают в руки галичанина Марк. Шашкевича и полагают начало русской (русинской. — О. М.) в Галиции. Во всех концах русского мира начинается речь о Руси, об Украине, о казаках... параллельно с тем в Киеве, в Москве, в Петербурге, во Львове говорят о славянинах... А народ украинский, несмотря на то, что его старались изобразить так идилличным, так готовым служить панам, при всяком случае показывает весьма недумьсленную антипатию шляхты (тобто, так само, як Гоголь в «Тарасе Бульбе». — О. М.)... украинское движение долгое время не было замечено поляками... первые малорусские писатели и ученые родились на левом берегу Днепра и воспитались большею частью далеко от всякого польского влияния — в Полтаве, Харькове, даже Москве и Петербурге...»

В рецензії на ранню працю І. Г. Прижого з історії української словесності 1869 р. М. П. Драгоманов відзначав її вагомий вклад у розвиток російської літератури, особливо творчості М. В. Гоголя: «...видно стремление к самознанию в историографии и в попытках того реально-сатирического отношения к жизни, которое могло существенно повлиять на великорусскую цивилизацию через Гоголя» (розр. наша. — О. М.).

Гоголь, за переконанням ученого, вніс з України в російську літературу новий струм: «Повалив романтизм у Росії Гоголь... Натуральна школа підбивала письменників малювати людей такими, якими вони є, і людей, більше звичайних, ніж вибраних». Звертає на себе увагу і примітка Драгоманова: «Гоголя не люблять... українолюбці за те, що він не писав по-українськи. Тільки ж діло в тім, що без школи Гоголя не може тепер бути ні поета, ні повістяра. Між іншим, українські письменники в Росії й Галичині тим і зістаються позаду російських, що не пройшли як слід школи Гоголя» («Шевченко, українофіли і соціалізм»).

І саме «через Гоголя» українська література внесла новий свій вклад у світове, «всеевропейське» письменство: «Новий всеєвропейський письменницький рух на нашому ґрунті дав таки для свого часу добрі вчинки, як Котляревський, Василь Гоголь, Гулак і ін., що показали такі початки «простого письменства», яких не було тоді в Московщині... на початках нового письменства зріс Микола Гоголь...»

Гоголь підніс творене ним національне мистецтво слова зі свого українського ґрунту до тих загально-

людських, світових висот, про які Драгоманов писав: «Вся практична мудрість людська може бути в тому, щоб убачити напрямку руху світового, його миру, закон і послужитись тим рухом. Інакше рух той піде проти нас, роздавить нас... головне діло — поступ людині й громаді...» В цьому загальнолюдському поступі «національність є ґрунт», на якому тільки й можливо послужити «добробитові й просвіті нашого народу, а вкупі з ним й його національності: охорони й зростові того, що в ній є доброго» («Чудацькі думки про українську національну справу»). Саме на цьому, українському національному ґрунті добре послужив Гоголь і українській і російській літературам, а звідси — й рідному народові.

3. М. С. Грушевський. Слово «великого сатирика-українка Гоголя» постало з народних уст.

У своїй шеститомній (в 9-ти книгах) «Історії української літератури» М. С. Грушевський шанобливо називає «на а ш о г о геніального вигадчика Гоголя», що, безперечно, означає найавторитетніше визнання приналежності творчої спадщини письменника на м, українському народові. Не випадково він посилається українською мовою на «твори Гоголя, вид. Тихонравова».

Не без підстав у своєму циклі лекцій «Українська культура» (1918), що «став, по суті, першим систематичним курсом історії культури українського народу» (М. Г. Жулинський) і І. О. Огієнко називає Гоголя в ряду українських письменників, поміж Котляревського, Квітку і Шевченка.

Як відзначав Михайло Грушевський у своєму підручнику, «приладженому до програми вищих початкових шкіл і нижчих класів шкіл середніх» — коротким огляді «Всесвітньої історії» (Київ, 1920), — якщо «цвіт російської інтелігенції пропав на шибениці, у в'язницях і доживотнім засланні», то все ж передреформенне лихоліття після декабристів «було добою розквіту російської літератури — власне тому, що за неможливістю якоїсь політичної діяльності... всі сили інтелігенції пішли в красне письменство», виявлене в «творчості найбільших російських поетів Пушкіна, Лермонтова, великого сатирика-українця Гоголя... талановитих белетристів, які ввійшли своїми творами пізнішими в світову літературу».

За часів, коли «самодержавіє означало необмежену владу урядників і поміщиків» і свавільно картало «обтягу по-казьонному російську культуру», воно ще й злочинно здійснювало «обрусеніє» всього українського. Попри незаперечну історичну правду того, що київські вчені і письменники, сукарїнське духовенство і українська інтелігенція були учителями й просвітителями для росіян, і українська людність і пізніше довго стояла вище своєю освітою і своїм політичним розвитком», все ж, свавільно «зломивши українську політичну автономію... російський уряд своєю цензурою і всякими заходами постаравсь задавити письменство українське».

Саме в такому зв'язку м. С. Грушевський згадував у своєму підручнику «українця Гоголя, що писав по-російськи», а не просто — російського письменника.

4. Євген Маланюк: «М. Гоголь був нашим національним мучеником».

Грунтовно й переконливо думки про національну «душу» Гоголя висловив сорок років тому український поет, критик і публіцист Євген Філімонович Маланюк. Видані тоді Українським народним університетом у Нью-Йорку — Організацією оборони чотирьох свобод України та Сплікою української молоді Америки його «Нариси з історії нашої культури» (1954) порушують проблему взаємозв'язку Гоголя та української літератури в історико-національному плані. В розділі «Ніч бездержавності» Євген Маланюк простежує, як історія воскрешає «нашу душу, нашу пісню», щоб передати

наступним поколінням дух Козаччини. І накреслює виразну, прокладену часом і утверджену долею синів українського народу, історичну паралель: «Той дух Козаччини, мимо всього, в переважно «оселянцям» і притиснутим масиві народу продовжував жити. Але жив він також, як історичний спогад... Яскравими прикладами й виразниками того були два великі сини нашого народу — Т. Шевченко і М. Гоголь».

Не спинаючись «на біографічних легендах і Шевченка, і Гоголя», автор лише нагадує, «що Микола Гоголь» (нар. 1809 р.) був нащадком хмельничанина Остапа Гоголя, полковника брацлавського (згадаймо ім'я старшого сина з «Тараса Бульби») і сином автора українських комедій з стилі Котляревського... З достатньою ймовірністю можна твердити, що і Гоголь і Шевченко вийшли з верств, що ще в XVIII ст. була єдиною, ц. т. верств Козацької... Особистість геніяльна, що завжди «відчувала в собі сили необняті» — Гоголь свідомо потягнувся... до Петербургу, що в свідомості людей його круга ще був столицею понаднаціональної імперії... І дуже характеристично, що це важливий географічний пункт в житті обох земляків ніколи не став точкою перехрестя їх життєвих шляхів. У Петербурзі р. 1831 виходять «Вечори на хуторі біля Диканьки», а р. 1840 — «Кобзар». Обидва автори цих творів ходили вулицями і парками того самого міста (в пр. 1831—36), мали спільних знайомих, земляків і неземляків... саме Шевченко... спромігся на геніальну синтезу: «Ти смієшся, а я плачу» (Послання М. Гоголю). І тим здолав повністю включити Гоголя і в історію нашої культури, і в літературний процес доби. Це, власне, Шевченко, з якоюсь «селянською хазійовитістю», з інстинктом «господаря», що бачив ширше і вище, поверну в «блудного сина» — його нації. В тій темряві ночі бездержавності обидва вони, Шевченко і Гоголь, при всіх різницях і неспівмірностях своїх, залишилися орієнтаційними дорожками і акумуляторами національного духа... «література» мусіла зайняти домінуюче в національному житті місце. Вона — в системі інших мистецтв перш за все — стала осередком національного життя протягом майже цілого XIX століття. Тому хай не буде дивним, що зупиняєтесь тут на постатях цих двох великих письменників. Вони бо були більші й важливіші за тодішні політичні події на теренах нашої Батьківщини...» (Підкр. автор; розряд. нап. О. М.)

У підсумку знаменитої цієї історико-літературної паралелі Євген Маланюк робив досить обгрунтований висновок про те, що «творчість М. Гоголя ... була і є джерелом певної свідомості, коли вже й не «національної», то етнічної, що найважливіше, духовної...»

Для української душі, підсумовував Маланюк, творчість Гоголя майже не несе в собі якихось особливих патологічних властивостей — Гоголь вертається до свого народу ніби просвітлений і очищений, ніби видужавший з національного каліцтва... М. Гоголь був більше нашим національним мучеником, аніж тільки «сатириком»... «Коли Шевченко у тьмі історичної ночі був могутнім вибухом вулкану з його грізним громом і палючим полум'ям, то Гоголь був таємничим відгуком на ніч та містично чарівним, місячним, отже, «холодним» світлом її».

5. Остап Вишня: «Гоголеві слово наснажене духом українського народу, напоєне жароматом рідної мови».

«Українською мовою Гоголь дихав, він її вибрав в свою душу, — і не з букварів, не з шкільних посібників, які тоді були в «крамолі», а з дихання, з душі самого українського народу — свого, рідного, з голосу України, материнської пісні...» про це зворушливо сказав Остап Вишня (П. М. Губенко), глибинно освоюючи мову свого улюбленого вчителя і візря. «Звідки бралось, з яких криниць, з яких джерел водограєм було чарівне гоголівське слово?... Слово великого Гоголя не тільки не вмерло, і ніколи не вмере, а дасть іще чудесні паростки! Дасть! Дасть! Дасть!»

У творах Гоголя, працюючи над їх текстами, Павло

Михайлович бачив і відчував «красу, чарівність аромат гоголівського слова... незрівнянного оригіналу». Видатний сучасний український письменник, гідно продовжуючи національні традиції гумору і сатири Гоголя як спадкоємці «гоголівської школи», Остап Вишня справді «на все життя», як там же писав, залишався «з дитинства і до похлих літ з великим земляком моїм, з М. В. Гоголем у серці». Природна, первісна внутрішня мова творів Гоголя була Вишній «така близька, така рідна, така для мене пахуча, як троянда в моєму творчому садку, як калина на моєму отороді, як очі в моего онука Павлушки, голубі та «чисті...» — записав він у найінтимнішому документі — щоденнику — 5 листопада 1951 року.

Про національну природу і внутрішню суть творчості Гоголя з нагоди 100-річчя його смерті Остап Вишня говорив повним голосом: «Гоголь — наш земляк, український... Життя в дитинстві в мальовничому українському селі, вивчення юнаком учнем народного життя, спостережливості, природний талант — це все спричинилося до того, що Гоголь дав незрівнянну своєю чарівною красою й правдивістю картини української природи, людських характерів, правдивої історії народу... Хто не знає незрівнянних, чарівних гоголівських описів Дніпра, української ночі, українського степу і т. д. і т. п.? За те шанує і так любить народ свого великого п р а д о д н о г о письменника Миколу Васильовича Гоголя».

6. Чесні пошуки наукової істини, мужні вияви справедливості.

Спроби ввести Гоголя в історію української літератури відбувалися не раз в наш час, та виявились марними... Так, уже після Великої Вітчизняної війни 1941—1945 років у сумній пам'яті «Нарисах історії української літератури» (1948), одразу ж розгромлених і похованих за «націоналізм», сліпо замахерхотло було ім'я Гоголя, але воно драгувало «хазяїв-великодержавників бодай у найневинніших позиціях. Наприклад, у розділі «Початки прози» автори «Нарисів», оглядаючи «гумористично-сатиричні твори Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, ледь-ледь зачепили місце, де мав би хоча б поруч стояти Гоголь: «Грицько Основ'яненко — це не тільки псевдонім. Це уявлюваний оповідач із народу — простуватий, але хитренький і розумний Грицько Основ'яненко, який ділиться своїми враженнями, спостереженнями із читачем, чи власне слухачем. Ця постать а н а л о г і ч н а постаті г о г о л і в с ь к о г о Рудого Панька. Недарма і картина, що приписується Шевченкові, зветься «Рудий Панько, пасичник із Диканьки».

Зрозуміло, що офіційно насаджувана догма про «вирішальну роль впливу російської літератури» на українську та про Гоголя як виключно російського письменника не дозволяла навіть таким визначним ученим — українським літературознавцям, як О. К. Дорошківич і О. І. Білецький, одверто сказати всю правду про утвердження саме виснесеного з України гоголівського напрямку реалізму в українській літературі. Щоправда, натяки на це були не один раз.

Так, Олександр Івановичу напросвісі ще воєнного 1944 року вдається опублікувати в газеті «Правда України» свою статтю «Гоголь і Україна», на основі якої через 10 років у збірнику «Гоголь і українська література XIX ст.» сказати і дещо незвичне, а то й неприйнятне для того часу. Так, учений наважився аж надто «прямолинійно» для того часу стверджувати, що «автор «Ревізора» і «Мертвих душ» в і р о с т а в в оточенні українського народного побуту, народної творчості, традицій давньої й сучасної йому української культури». О. І. Білецький насмілився згадати, що вже рання творчість Гоголя наповнена образами й мотивами української словесності минуло-

го, які його народ проніс через свої покоління. «Ше живі були в пам'яті жартівливі й сатиричні вірші, які склалися... бурсаками, що мандрували по містах та селах — «мандровними дяками», подібними до тих, кого змалював пізніше Гоголь в особі богослова Халяви, філософа Хоми Брута і риторика Тіберія Горобця («Вій»)». Найхитромудрі образи вершинної комедії зустрінемо в художньою втіленні «Вечорів на хуторі біля Диканьки». Натрапимо там і відгомін переказів про скарби, про відьом, утопленців, образи з українських народних казок, знайомих Гоголю з уст народу».

Увагу вченого привертали факти, що Гоголь увіждо в у творче життя через раннє освоєння нової української літератури, «енеїду» Котляревського, балади «Пан та собака» Гулака-Артемовського, «Простака» та інші українські комедії Гоголя-батька. Далі він відзначає, що «в Ніжинській гімназії вищих наук сімнадцятилітній Гоголь заводить собі записник зшиток («Книга всякої всячини»), серед різноманітних матеріалів якого знаходимо і «малоросійський лексикон», і описи народних ігор, і виписки з «Енеїди» Котляревського... Гоголь знав українську мову досконало. Прислуховуючись до народної мови, знайомлячись з першими спробами піонерів української літератури, найбільше полюбив Гоголь українські пісні. Вони лунали над його колісикою, він чув їх підлітком, він почав виписувати їх з дуже нечисленних тоді друкованих збірок, записувати безпосередньо з вуст народу... більше двохсот виписаних з книжок і записаних особисто Гоголем пісень... розгортає ширше свої думки про історичне значення пісенної народної творчості... Народна творчість, відгуки стародавньої української літератури, перші спроби нової української літератури подали йому і с т о т н у допомогу при створенні його перших книг...»

За справедливим і, як на той час, мужнім висновком О. І. Білецького, з творів такого сина українського народу — «геніального митця» — не тільки рідний йому земляк, а й «російський читач полюбив і розкішний день українського літа, і чарівну українську ніч, «дивне повітря», з якої «всі і телом, і прохолодою, і днше млюстю, і розливає океан пахощів», і пишній Дніпро, якому «немає рівної ріки в світі», і «страшенно» прекрасні українські степи, «зеленозолотий океан, по якому бризнули мільйони різних квітів», і народ, який не спасує перед «нечистою» силою, відповідає посмішкою на всі небезпеки і в той же час здатний до найтонших почуттів, що передаються мовою, подібно до ніжної ліричної пісні. В сліпучих барвах, у нестримних гіперболах вилілась у Гоголя його любов до України».

З такого цілком природного явища академік Білецький робив логічний висновок, що Гоголь, знайшовши «гаряче співчуття передових діячів», потрапивши «у хвилю цих почуттів і настроїв», так само невідпоротно «був залучений в орбіту російської літератури».

Успіх українських повістей Гоголя, що одразу ввів його у перший ряд російських письменників, так само, як і високе місце цих повістей, не могли не зустріти відгуку на Україні. Але ж Гоголь «ніколи не переставав любити Україну», його трагедію не можна пояснити «боротьбою... проти самого себе... проти тієї стихії, що була природною основою його істоти, проти його народності». І, нарешті, завершальний висновок: «Гоголь, таким чином, е с у л т н и к о м і в ч и т е л е м прогресивних українських письменників XIX століття». Так само мотивувалась «велика роль Гоголя в розвитку українського театру і драматургії XIX—XX століть. З Гоголем пов'язана і історія української музики... і історія образотворчого мистецтва України — від одного з перших ілюстраторів «Тараса Бульби» Шевченка...» Нарешті, і сучасна українська література успадкувала традиції, «навчалась також у великого Гоголя. Гоголівські інтонації ми не раз чуємо в художній прозі Юрія Яновського... У гуморі Остапа Вишні є риси, близькі до гумору Гоголя...»

Послідовно довіши свої переконання до того кінцевого висновку, що не тільки росіяни, а й «українці читають тепер с в о г о Гоголя, відчуваючи у творцеві «Вечорів», «Тараса Бульби», «Ревізора» і «Мертвих душ» близьку та рідну їм людину».— О. І. Білецький більшого в той час сказати не міг.

Та все ж для відновлення законного місця Гоголю в історії української літератури нам і нині істотно допомагає науково авторитетно вмотивоване твердження визнаного світом ученого: «Гоголь став... могутнім імпульсом розвитку нової української літератури».

Скутий тим ж жандармсько-великодержавними путями «боротьби з націоналізмом», другий визначний історик української літератури, сучасник Білецького, найближчий в часі і за роботою його попередник — професор Олександр Костянтинович Дорошкевич теж не міг «навпростець» проголосити Гоголя і українським письменником. Він тільки встип у виданому одразу ж після війни історико-літературному нарисі «Українська література в двох столицях Росії» (1945), відповідно до постанови ЦК КП (б) У про «Нариси історії української літератури» (1946) тут же вилученому, все ж сказати:

«Величезна роль у... художньому показі України падає на М. Гоголя... Треба підкреслити, що перші дві збірки Гоголя («Вечори» і «Миргород», в останній видруковано славнозвісну історичну повість «Тарас Бульба») сприймалися сучасним читачем і критикою як твори української літератури — з огляду на український матеріал їх. Українські (тематично) твори нашого славного земляка Гоголя спричинилися до ще більшої популярності України, її поетичної природи, її героїчної історії; чимало нових творів — українських і російських — беруть свій початок у генійний спадщини Гоголя».

Тут же, слідом за шойно наведеним положенням про роль Гоголя в розві української літератури, Дорошкевич ще раз думкою звертається до Гоголя, згадуючи рецензію Володимира Даля («Казака Луганського») на «Малороссийские повести» Квітки-Основ'яненка (1837): «За останній час кілька прогресивних письменників взялися за українську словесність, а ми ніяк не можемо погодитися з тими, хто запевняє, що це зайве і що треба обличити українську говірку...» Маючи на увазі, очевидно, те, що Гоголь її не залишив, а, навпаки, наповнив свіжим струмом рідної мови, збагачуючи цим і російську мову, Даль завершував свою думку, яку явно лідримував і Дорошкевич: «Роби всякий, що можеш, на що тебе вистачить — і будеш працювати не даром. Повторюємо: не можна розповідати українському народові повість жодною мовою, або говіркою так добре, як природною; отже, той, хто може, розповідай її по-своєму» (там же, с. 240).

Як добре знав Дорошкевич, Гоголь розповідав «по-своєму», «гоголівською мовою» — і це був останній крок до визнання за ним с в о г о місця і в українській літературі — але й ця праця українського літературознавця була заборонена...

Були й інші відважні дослідники, які пробивались із вагомими монографіями в «крамольну» проблему «врізати» своє чесне слово, попри всі тодішні перестороги й залякування «націоналізмом». Притрушуючи зверху, «щоб пройшло», виклад своїх пошуків і знахідок тривалий час насаджуювано і вже звично тоді «методологічно» термінологією; Н. Е. Крутікова, авторитетний учений Інституту літератури ім. Шевченка Академії наук України в царині гоголезнавства, спромоглася все ж у тих умовах «прорватись». Все саме найменування «Гоголь та українська література» і вагомість обсягу — 550 сторінок! — вражали. І з першого ж рядка йшлося «про роль М. В. Гоголя в розвитку української реалістичної літератури», але дуже обережно, застерезливо й «загальноприйнято».

І все ж далі визнання «впливу» Гоголя на українську літературу як тільки паралельного російського явища, піти було неможливо. Хоч і був крок відважний...

Інша справа — тепер. В тому ж Інституті літератури ім. Шевченка Академії наук України 1992 року видано нову монографію того ж автора «Н. В. Гоголь. Исследования и материалы».

Тут уже беззастеречно, відкрито й навпростець визнається і роль Гоголя, і його місце в історії української (як, зрозуміло, і російської) літератури, його природу й у внутрішню причетність, а не сторонню, зовнішню «впливи». Звершивши глибинний аналіз не тільки «українських повістей» Гоголя, а й усіх «гоголівських традицій» та «останньої книги» (вибраного листування), розкуте мислення і виволонена мова вченого вивилили на світ «українську душу» нашого Гоголя. Нове своє дослідження «Українские повести Н. В. Гоголя» Н. Е. Крутікова звершує переконливо. Нагадавши «сповідь» самого Гоголя: «Заговорю только с обществом, вместо самых жарких рассуждений, этими живыми образами, которые, как полные хозяева, входят в души людей — и двери сердец растворяются сами навстречу к принятию их, если только почувствуют, хоть каплю почувствуют, что они взяты из и ш е й природы, из того же тела», — Н. Е. Крутікова підсумовує: «Іменно такіе образы, полные жизни, верные «духу народа», правде украинского национального характера, были созданы Гоголем...»

Если бы Гоголь написал только «Вечера на хуторе близ Диканьки» и «Миргород», то и тогда он вошел бы навсегда в историю отечественной и мировой культуры как гений высокий и народный. Но он создал и «Петербургские повести», и «Ревизора», и «Мертвые души», и всем своим творчеством открыл новые пути в отечественном искусстве, и навсегда оставил печать своего духа в истории русской, украинской и всей мировой культуры».

Тільки тепер, коли Україна стала справді вільною, незалежною, суверенною державою, можемо певно й відкрито стверджувати: Микола Гоголь — генійний син українського народу, поряд з Тарасом Шевченком, становить законну нашу національну гідність, славу і честь.

О. Р. Мазуркевич,
академік АПН України,
професор, доктор педагогічних наук
Київ